

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО АКТА

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF A LEGAL ACT

Сидоренко О.О., к.ю.н.,
асистентка кафедри теорії і філософії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено різноманітні підходи до визначення поняття «правового акта». Визначено, що пізнання природи і сутності правових актів має ґрунтуватися на домінуючих поглядах та парадигмах, що сформувалися та стали визначальними методологічними підходами сучасного правознавства. В юридичній літературі відсутнє єдине чітке визначення поняття «правовий акт», який є одним з елементів правової системи. Результатом цього є наявність термінологічної плутанини та відсутності розмежування двох різних юридичних термінів – «правовий акт» та «нормативно-правовий акт». Аналізуючи різні підходи, вбачається єдність основних змістовних характеристик щодо розуміння правових актів, а саме щодо уповноваженого суб'єкта, письмової форми виразу, щодо їх призначення здійснювати регулювання суспільних відносин тощо. У результаті етимологічного аналізу слова «акт» сформулювалось декілька значень правового акту, а саме: а) правовий акт як «відчутна» реальність – всі правові явища то є соціальна реальність, і тому в найвищих абстракціях, наукових узагальненнях ця реальність повинна проглядатися; б) правовий акт як фундаментальний елемент у формуванні та існуванні права, який має важливе значення під час аналізу правових явищ і процесів. Важливо зазначити, що проблема визначення правових актів має практичне значення, оскільки на них базується практична діяльність юристів, та більшість питань юридичної техніки пов'язані з правовими актами. Терміни «правовий акт» та «нормативно-правовий акт» не тотожні. Поняття «правовий акт» є ширшим за поняття «нормативно-правовий акт», оскільки включає в себе останній. Особливістю правових актів є те, що вони приймаються у процесі правотворчості органів державної влади. Можна стверджувати, що для висвітлення розуміння правового акту доцільно використовувати комплексний підхід, який передбачає поєднання низки філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових підходів, що дає змогу висвітлити правові акти системно і багатогранно.

Ключові слова: правовий акт, методологічні підходи, правотворчість, правова система.

The article explores various approaches to defining the concept of "legal act". It is determined that the knowledge of the nature and essence of legal acts should be based on the dominant views and paradigms that have formed and become the defining methodological approaches of modern jurisprudence. In the jurisprudence there is no single clear vision of the term "legal act", which is one of the elements of the legal system. The result is the presence of terminological confusion and the lack of distinction between two different legal terms – "legal act" and "statute". Analyzing the different approaches, we see the unity of the main substantive characteristics in terms of understanding legal acts, namely – in relation to the authorized subject, the written form of expression, their purpose to regulate public relations, and so on. As a result of etymological analysis of the word "act" several meanings of the legal act were formulated, namely: a) legal act as a "tangible" reality – all legal phenomena are social reality and therefore in the highest abstractions, scientific generalizations this reality should be viewed; b) legal act as a fundamental element in the formation and existence of law, which is important in the analysis of legal phenomena and processes. It is important to note that the problem of defining legal acts is of practical importance, as they are the basis for the practice of lawyers and most issues of legal technique are related to legal acts. The terms "legal act" and "statute" are not identical. The concept of "legal act" is broader than the concept of "statute" because it includes the latter. The peculiarity of legal acts is that they are adopted in the law-making process of public authorities. It can be argued that to highlight the understanding of the legal act, it is advisable to use a comprehensive approach, which involves a combination of a number of philosophical, general and special-scientific approaches, which allows to cover legal acts systematically and multifaceted.

Key words: legal act, methodological approaches, lawmaking, legal system.

Актуальність. Для сучасної України, яка проголосила курс на побудову демократичної держави і громадянського суспільства у євроінтеграційному напрямку, пріоритетне значення набувають правові акти як універсальні інструменти вирішення проблем у суспільстві, реальні можливості досягнення соціально-корисних результатів, підвищення ефективності здійснення владної діяльності та необхідність оформлення і закріплення законодавчих ініціатив правовим актом відповідного виду. Часто-густо якість прийнятих актів і тих змін, що до них вносять, залишає бажати кращого [1, с. 3].

Важливість з'ясування і вирішення проблеми правових актів детермінована тим, що європейський правовий вектор розвитку держави як сукупність управлінських дій, заснованих на праві і спрямованих на виконання юридичних норм, здійснюється лише за допомогою правових актів. Необхідно об'єктивно визнати, що в процесі здійснення державою правової політики найбільш оптимальним способом регулювання суспільних відносин є видання і прийняття юридично значущих актів. Останні стають основним засобом впливу на поведінку індивідуальних і колективних суб'єктів правовідносин. Таким чином, значимість дослідження полягає в розгляді закономірностей формування і здійснення євроінтеграційного вектору розвитку різного роду правовими актами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній юридичній науці майже відсутнє визначення поняття правового акта. Окремі аспекти правових актів, зокрема,

вивчення правових актів як засобу реалізації правової політики, питання нормотворчості, ефективності законодавства, тлумачення правових актів та їх застосування досліджували С.С. Алексєєв, О.М. Васильєв, О.А. Колодій, О.В. Куціпак, П.С. Недбайло, В.С. Герсєсянц, В.І. Новосолов, С.В. Палєніна, А.С. Піголкін та інші.

Серед російських правознавців, які досліджували проблеми правових актів, їх поняття, ознаки, види, слід згадати А.І. Бобильова, М.І. Байтіна, В.К. Бабаєва, Р.Ф. Васильєва, В.І. Гоймана, А.І. Демидова, М.М. Караєєва, А.П. Нестєрова та інші.

Положення і висновки, що містяться в наукових роботах, лише частково можуть бути застосовані в сучасних умовах. Тому у юридичній науці досі бракує ґрунтовних досліджень цього питання.

Мета статті – розкрити зміст поняття «правовий акт» за допомогою методологічних підходів.

Виклад основного матеріалу. Традиційно у сучасній юридичній науці правотворчість розглядається як процес пізнання і оцінювання правових потреб суспільства і держави, формування і прийняття правових актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур. До створення правового акта спонукає суспільна проблема, невирішене питання, яке має значення для багатьох людей і для держави загалом. Отже, завдання суб'єкта правотворчої діяльності – своєчасно, точно й адекватними правовими засобами відреагувати на це, обираючи такий варіант регулювання, який би найбільшою мірою відпо-

відав інтересам суспільства, сприяв прогресу суспільства, ґрунтувався на сукупності факторів суспільного розвитку – економічних, політичних, соціальних, національних, ідеологічних та зовнішньополітичних.

Правовий акт володіє складною природою, виражається у формі юридичного документа або акта-дії. Домінуюче значення серед критеріїв класифікації правових актів мають юридична сила і наслідки, викликані цим актом. У зв'язку з цим правові акти розділяються на нормативні, акти правозастосування, інтерпретаційні акти та індивідуальні акти. Концептуальне значення мають нормативні акти, в яких закладені основні напрями, заходи, шляхи розвитку держави. Однак свою безпосередню реалізацію правова політика отримує в правозастосовних актах, важливу роль відіграють також і акти тлумачення права, що роз'яснюють суть застосовуваних правових заходів.

Правові акти необхідно досліджувати з огляду на наявність загальної для них властивості – здатності викликати юридичні наслідки. Правовими актами є акти, що встановлюють відносини між людьми, які, втілюючись у правову форму, стають правовідносинами – юридично сформульованими взаємозумовленими суб'єктивними правами і обов'язками учасників суспільних відносин.

З метою найточнішого пізнання природи і сутності правових актів методологічний вектор дослідження має ґрунтуватися на домінуючих поглядах та парадигмах, що сформувалися та стали визначальними методологічними підходами сучасного правознавства. Так, наприклад, представник позитивістського напрямку С.С. Алексєєв розуміє під правовим актом офіційний письмовий документ, який породжує певні правові наслідки, що створюють юридичні стани, і спрямований на регулювання суспільних відносин [2, с. 256]. П.М. Рабінович правовим актом називає формально обов'язкове волевиявлення уповноважених законом органів або посадових осіб держави (чи, за її дорученням або згодою, інших суб'єктів), яке встановлює правила діяльності (фізичної або інтелектуальної), приймається певними державними органами (або у деяких передбачених законом випадках іншими суб'єктами), має визначені законом форми зовнішнього вираження і поширює свою чинність (обов'язковість) на певні час і простір та на визначених, так чи інакше, суб'єктів [3, с. 522–523].

Ю.А. Тихомиров правовим актом називає письмовий документ, що виражає волю уповноваженого суб'єкта права [4, с. 17]. А.С. Піголкін пише, що юридичний акт – це офіційно-письмовий документ, який породжує певні правові наслідки [5, с. 49]. Р.Ф. Васильєв відмічає, що правовий акт – це волевиявлення уповноваженого суб'єкта права, що регулює суспільні відносини шляхом встановлення (зміни чи скасування) правових норм, а також встановлення (зміни, припинення конкретних правовідносин), результати яких у вигляді явищ, угод у встановлених законом випадках фіксуються в документальній формі [6, с. 25].

Аналізуючи зазначені підходи, вбачаємо єдність основних змістовних характеристик щодо розуміння правових актів, а саме щодо уповноваженого суб'єкта, письмової форми виразу, щодо їх призначення здійснювати регулювання суспільних відносин тощо.

Представники соціологічної течії, пронизаної філософією прагматизму, охоплюють поняттям «право» адміністративні акти, судові рішення і вирокі, звичаї, правосвідомість суддів і інших посадових осіб, правовідносини, а також юридичні норми. Вони напряму вимагають, щоб юридична наука перенесла центр тяжіння своїх досліджень зі сфери норм права на процес дії і застосування права в суспільстві [7, с. 375–376]. Ця теорія веде до фактичного розширення «правотворчих» функцій судді і зниження ролі закону, оскільки суддя не зв'язаний юридичними нормами і може на свій розсуд вирішити ту чи іншу справу, покладаючись на власну інтуїцію.

Водночас О.В. Малько наголошує, що правові акти можуть бути не тільки у вигляді документу та закріплені документально, а й існувати в усній, невербальній формі [8, с. 134].

Натомість інші науковці, зокрема В. Ковальський, І. Козінцев, С. Лисенков, В. Лазарев, О. Колодій, І. Опришко, М. Пархоменко, Е. Темнов, Л. Шестопалова, Ю. Перерва, М. Кельман, О. Мурашин, С. Тимченко, Р. Калюжний, Н. Пархоменко, С. Легуша, А. Міцкевич, вважають, що результатом правотворчості є лише правові акти. Такий підхід допустимий для держав романо-германського права, оскільки правовий акт як форма права домінує в законодавстві країн цієї правової сім'ї. Крім того, такий підхід не передбачає існування інших форм права. У зв'язку з цим в теорії романо-германського права взагалі та в теорії національного права зокрема акт правотворчості слід розглядати в широкому та вузькому значеннях. В широкому значенні до актів правотворчості належать усі джерела права, які діють в інших правових системах сучасності, у вузькому – лише правові акти, які є домінуючим джерелом права в країнах романо-германської правової сім'ї.

Отже, в юридичній літературі відсутнє єдине чітке бачення терміну «правовий акт», який є одним з елементів правової системи. Також у юридичній науці досить часто вільно трактують такі дефініції, як «правотворчість» та «нормотворчість». Результатом цього є наявність термінологічної плутанини та відсутності розмежування двох різних юридичних термінів – «правовий акт» та «нормативно-правовий акт». Аналіз саме цього проблемного питання дозволить нам найбільш повно та ґрунтовно охарактеризувати поняття правового акта, а отже, і окреслити обсяги суміжних понять, зокрема нормативно-правового акта, який є вужчим за змістом.

Так, правотворчістю є діяльність уповноважених суб'єктів щодо «творення права», яке зовні виражається в об'єктивізованих формах.

Однак у державах – представниках романо-германського права основним джерелом права є правовий акт. У зв'язку з цим правотворчість у контексті континентального права означає «творення» правових актів. Такий підсумок дає підстави розглядати правотворчість в континентальному праві в широкому значенні, тобто як діяльність щодо творення всіх форм права, та, відповідно, у вузькому – як діяльність щодо творення нормативно-правових актів.

Нормотворчість своєю чергою буквально означає «творення норми», тобто результатом нормотворчості є правові норми. Проте норми права не можуть набути чинності самостійно, поза межами акта, в якому знаходяться, а тому нормотворчість слід також розглядати як творення актів, які містять правові норми. Так, співвідносячи нормотворчість з правотворчістю у її широкому розумінні, можна зробити висновок, що результатом нормотворчості є лише ті форми права, які містять нормативні приписи, тобто нормативно-правові акти, правові прецеденти, нормативні договори, правові звичаї, релігійно-правові тексти. Проте такі джерела права, як правова доктрина та принципи права, не містять правових норм, а тому не є результатом нормотворчості. Отже, нормотворчість співвідноситься з правотворчістю, як частина з цілим.

Нормотворчість притаманна здебільшого діяльності окремих органів держави, а правотворчість зазвичай визначають як діяльність держави загалом, всіх її компетенційних органів. Сьогодні не існує законодавчого визначення цих понять. З метою визначення цієї категорії доцільно розглянути етимологію поняття «правовий акт».

Як вже зазначалось, правовий акт має складну природу та є багатозначним. Цим терміном позначають: а) дію (поведінку), зазвичай правомірну, тобто юридичний факт, який є підставою тих чи інших правових наслідків;

б) результат правомірної дії, тобто юридично значущий змістовний елемент правової системи (юридична норма, індивідуальне розпорядження, акт «автономного» регулювання), який увійшов в правову тканину внаслідок правотворчої, владної індивідуально-правової або автономної діяльності суб'єктів; в) юридичний документ, тобто зовнішнє словесно-документально оформлене вираження волі, що закріплює правомірну поведінку та її результат.

Підтримуємо позицію, згідно з якою поняття «правовий акт» в основному збігається з поняттям «юридичний документ» або «юридичний акт». Пояснюється це тим, що правовий акт оформлюється у встановлених законом випадках у вигляді письмового документа та може бути актом-документом, зміст якого фіксується у встановленій законом документальній формі, або актом-дією, за допомогою якого виникає юридичний результат.

Аналогічну позицію підтримує М.В. Кравчук, який розуміє під правовим актом юридичний документ компетентного органу держави, в якому закріплено забезпечуване нею формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, що охороняється державною владою від порушень. Учений виокремлює характерні риси цього джерела права: 1) нормативно-правовий акт виражає волю домінуючої частини населення або всього народу; 2) визначає юридичні норми; має певний владний характер; 3) закріплює правила поведінки суб'єктів; 4) встановлює форму виразу; 5) виконання нормативно-правового акта забезпечується силою примусу, заохочення, переконання [9, с. 127].

Правові акти досить різноманітні і різнопланові – закони, укази, постанови, інструкції, рішення юрисдикційних органів, акти-документи органів державної виконавчої влади, договірні документи тощо. Виражені в них акти поведінки та її результати відіграють в правовій системі не однакою роль: вони або утворюють основу всього механізму юридичного регулювання (юридичні норми), або відображають індивідуально-правову правозастосовчу діяльність компетентних органів (владні індивідуальні приписи судів та інших органів держави), або втілюють правову активність учасників суспільних відносин – реалізацію прав і обов'язків. Разом з тим всі правові акти як зовнішні юридичні форми мають також спільні риси, що робить можливою та необхідною конструкцію «правовий акт» взагалі.

У юридичній науці проблема правових актів все ще не вирішена. Головне полягає в тому, що в літературі не надано порівняльного аналізу і у зв'язку з цим проводяться чіткі відмінності між актами в різних значеннях цього поняття, а найсуттєвіше – акти в кожному із зазначених значень не отримують узагальненої загальнотеоретичної характеристики.

Звідси виникають питання, наприклад, щодо актів-документів, які замикаються на правотворчості, на нормативних актах. Аналогічні питання виникають стосовно актів судових та інших державних органів (індивідуальних, інтерпретаційних), а також до актів конкретних учасників суспільних відносин. У зв'язку з цим не отримують загального освітлення і проблеми тлумачення актів, юридичної техніки, юридичної стилістики.

У широкому розумінні під терміном «правовий акт» слід розуміти сукупність юридично значущих явищ об'єктивної реальності, що створюють певні правовідносини. У вузькому розумінні – це документ, який, по-перше, оформлений у словесно-письмовому вигляді; по-друге, це можуть бути певні дії правореалізуючої практики, що в сукупності формують механізм реалізації права [10, с. 50].

Акт (від лат. *actus* – дія; *actum est* – зроблено, скоєно) – термін, який застосовується в багатьох сферах діяльності, що позначає окрему дію або її оформлення, документальну фіксацію. З цих позицій правовий акт – це доку-

мент, складений уповноваженими особами або органами і підтверджуючий установлені факти або події.

За допомогою історико-правового методу дослідження можна прослідкувати історичні етапи генези правового акта. Аналіз джерел і словників показує, що вже в XI–XIV століттях існував цілий ряд слів, що служать для найменування правових актів, які можуть бути запозиченнями або кальками з грецької або латинської мов (наприклад це слова: грамота, номос, запис, писання, закон, указ, устав, статут тощо). Так, грецьке слово “*nomos*” спочатку означало «пасовище», пізніше – «місцеперебування, розділ землі», а потім – «звичай, нрав, закон» [11, с. 45].

Римське слово “*lex*” походить від кореня слова, що означає «зв'язувати, зобов'язувати», або ж від слова «читати, проголошувати». Так чи інакше, значення його вказує на зовнішній, більш примусовий характер, ніж у греків [12, с. 16]. Велика примусовість значення римського “*lex*” швидше за все зумовлена тим, що цей термін позначав акти, які виходять від органів політичної публічної влади, а не сформовані еволюційним шляхом стародавні звичаї і традиції. Первинні правові уявлення в Стародавньому Римі мали теонічний характер, а право розумілося як божественне право і божественні веління і позначалося терміном “*fas*” [13, с. 87]. Світське, в тому числі і звичайне право людей, на відміну від божественного, почали позначати терміном “*jus*”, а термін “*lex*” використовувався для позначення лише одного з джерел позитивного права, тобто права, що виходить від органів політичної влади. З огляду на те, що в давнину правові акти, які виходили від органів державної влади зазвичай публічно проголошувалися і набували після цього загальнообов'язкового значення, термін “*lex*” може бути переведений як публічне (офіційне) зобов'язання.

Відомо, що основні документи, що видавалися князями Київської Русі, іменувалися «статутами», «грамотами», «судебниками», «уроками», «правдами». Першим із відомих джерел права прийнято вважати «Руську Правду» Ярослава. Таким чином, розвиток законодавства того часу являє собою боротьбу початків, виражених у римсько-візантійських узаконеннях з національними початками права, що пізніше відобразилося у злитті традицій.

Вже в той час значно зросла правотворча діяльність київських князів: їх акти стали регулювати не тільки відносини щодо збору данини, а й широке коло торгових відносин, а також міжнародних зв'язків. Слід мати на увазі й ту обставину, що князі в Київській Русі здійснювали також судову діяльність. Прийняті ними конкретні правові рішення ставали джерелами права, предметами. Акти, що видавалися князями певною мірою систематизували стародавні звичаї і традиції, не змінюючи їх змісту по суті. Частина ж норм поведінки, що встановлюються княжою владою, просто не мала собі аналогів серед звичаїв і традицій.

В умовах класового суспільства межі поведінки визначають не тільки стародавні звичаї і традиції, освячені віковими звичками, а й політична влада. І робить вона це за допомогою видання загальнообов'язкових правил поведінки. Тому важко припустити, що, укладаючи договори з греками, князі могли говорити про межі поведінки, у визначенні та встановленні яких вони не брали участь і в затвердженні яких вони не були зацікавлені. Навпаки, княжий інтерес якраз і полягав у тому, щоб посилити свою роль у регулюванні суспільних відносин, у визначенні меж можливої, дозволеної та заборононої поведінки. Посилаючись на визнання «закону» греками та іншими народами, а отже, і тих норм і правил, які видавалися княжою владою, князі не просто легалізували свою правотворчу діяльність, а й змогли її значно підсилити.

Таким чином, у різних народів найменування правових актів історично стали позначати далеко не однакові

за змістом поняття. Наприклад, під законом розуміли і релігійні встановлення, і звичаї, і традиції, і акти державної влади. Такий стан зумовлений специфікою становлення і розвитку системи нормативно-правової регуляції у різних народів. Там, де в її формуванні та встановленні загальнообов'язкових правил поведінки істотну роль відіграла державна влада, терміном «закон» зазвичай позначали акти, що видаються владою. Але найчастіше цей термін, зокрема, використовувався для позначення загальнообов'язкових, правових за своїм змістом правил поведінки, в основі яких лежали звичаї і традиції або ж релігійні встановлення.

Сучасне розуміння правового акту є наслідком тривалої еволюції правових систем, розвитку філософських і політико-правових ідей. Романо-германська правова система, яка виросла на основі рецепції римського права, сприйняла його понятійно-термінологічний апарат та зберегла початкове римське розуміння правових актів.

Проблема генезису найменувань правових актів досліджувалась багатьма філософами. Наприклад, аналіз поглядів засновника давньогрецької діалектики Геракліта дає підставу судити про те, що він був першим мислителем, який застосував термін «закон» у вивченні природних явищ, отожнив «*nomos*» (закон в юридичному сенсі слова) з космічним законом (логосом), наділив логос властивостями, притаманними правовим нормам. «В його очах, – пише Ф.Х. Кессиді, – космос – вища система правових норм, втілення закономірності і необхідності» [14, с. 39].

Як зазначає В.М. Косович, термін «нормативно-правовий акт» почав використовуватись правниками порівняно недавно. Перша назва документа, що видавався державою з метою встановлення загальнообов'язкових правил поведінки, була запропонована ще римськими юристами – «закон». І тільки у 20 ст. у зв'язку із використанням для регулювання суспільних відносин різних видів правових актів у юридичну лексику і практику вводиться термін «нормативно-правовий акт» [3, с. 343].

Хронологічне дослідження етимології правових актів дозволяє виявити певні особливості запозичення найменувань правових актів. Так, у найдавніший період запозичувалася грецька правова лексика у зв'язку з орієнтацією на візантійську правову систему. Після падіння Візантії відбулося активне пряме запозичення лексики латинського походження з системи Римського права.

Таким чином, у результаті етимологічного аналізу слова «акт» сформулювалось декілька значень правового акту, а саме: а) правовий акт як «відчутна» реальність – всі правові явища то є соціальна реальність, і тому в найвищих абстракціях, наукових узагальненнях ця реальність повинна проглядатися; б) правовий акт як фундаментальний елемент у формуванні та існуванні права, який має важливе значення під час аналізу правових явищ і процесів. Важливо зазначити, що проблема визначення правових актів має практичне значення, оскільки на них базується практична діяльність юристів, та більшість питань юридичної техніки пов'язані з правовими актами.

Висновки. Отже, правовий акт – це офіційний письмовий документ, що має обов'язкову силу, прийнятий уповноваженим суб'єктом права (державним органом, місцевим самоврядуванням, інститутами прямої демократії), що виражає владні веління, який породжує певні правові наслідки, створює юридичний стан і спрямований на регулювання суспільних відносин.

З огляду на вищедосліджені уявлення про правові акти ми дійшли висновків. Терміни «правовий акт» та «нормативно-правовий акт» не є тотожними. Поняття «правовий акт» є ширшим за поняття «нормативно-правовий акт», оскільки включає в себе останній. Особливістю правових актів є те, що вони приймаються у процесі правотворчості органів державної влади. Можна стверджувати, що для висвітлення розуміння правового акту доцільно використовувати комплексний підхід, який передбачає поєднання низки філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових підходів, що дає змогу висвітлити правові акти системно і багатогранно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петришин О.В. Верховенство права та проблеми його інституалізації / Проблеми нормотворення, реалізації та тлумачення норм права у світлі загальновизнаного принципу верховенства права : тези доп. та повідомл. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 3-4 жовт. 2019 р.) / за заг. ред. І. Д. Шутака Харків : Право, 2019. С. 3–6.
2. Алексеев С.С. Проблемы теории права: курс лекций. В 2-х т. Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1973. Т. 2. 396 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. : О.В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. Наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
4. Тихомиров Ю.А. Правовые акты: учеб.-практ. и справ. пособие / Ю.А. Тихомиров, И.В. Котелевская. Москва : Юринформцентр, 1999. 381 с.
5. Общая теория права : учебник для юрид. вузов / Ю.А. Дмитриев [и др.] ; ред. А.С. Пиголкин ; Московский ин-т экономики, политики и права, Московский гос. технический ун-т им. Н.Э. Баумана. Юридический учебно- научный центр. М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1995. 384 с.
6. Васильев Р. Ф. О понятии правового акта. *Вестник Московского университета*. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998, № 5. С. 3-25.
7. Машков А.Д. Проблемы теории держави і права. Основи. Курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 464 с.
8. Малько А.В. Правовые акты как основное средство реализации правовой политики. Российская правовая политика: курс лекций. / [под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько]. Москва : Норма, 2003. 512 с.
9. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. 288 с.
10. Шиянов В.А. Правовая система и правовая жизнь общества: теоретический аспект взаимодействия : [дис. ... докт. юрид. наук] : 12.00.01 / В.А. Шиянов. Москва, 2008. 176 с.
11. Спиркин А.Г. Происхождение сознания. Москва : Государственное издательство политической литературы (Политиздат), 1960. 472 с.
12. Кареев Н.И. Введение в социологию. РГБ, Изд-во: тип. М.М. Стасюлевича. Санкт-Петербург, 1897. 418 с.
13. Латинская юридическая фразеология. Сост. Б. С. Никифоров. Москва: «Юридическая литература», 1979. 264 с.
14. Кессиди Ф.Х. Философские и эстетические взгляды Гераклита Эфесского. Москва : Изд-во Академии художеств СССР, 1963. 164 с.